

فەلسەفەى راگەيانندن

پېناسەى فەلسەفە:-

بريتيه له ليكۆلينيەو و مامەله كردنيكى عەقلانى له گەل هەر بابە تيكي ئاينى، مۇرالى، جېهان، كۆمەلگە و مرؤف و مرؤفايه تى..هتد. و اتا فەلسەفە پشت به ئەقل دەبەستيت.

-به راي (كانت)¹، فەلسەفە و اتا تېرامانى عەقلانى له بارەى ناسين و مەعريفەى مرؤف.

-فەلسەفە ليكۆلينيەو و گەرانە. پرسيار له بوون دەكات.

-فەلسەفە دۆزینەو و دانايى (حكمت)ە، كاتيک داناييمان دەست دەكەويت، ئەو كاتە ئەوانى تری به دواداديت.

به لام فەلسەفە له سەردەمى نویدا، به رهه مهينانى داناييه، به رهه مهينانى زانياريه.

-فەلسەفە پرسيار سه بارەت به كيشه فەلسەفیه كان دەكات.

كيشه فەلسەفیه كان چين؟ :- له سەر بنه ماى كيشه كانى فەلسەفە، فەلسەفە دابهش دەكرى بۆ:-

رياليتى (بۆ مرؤف، خودا، سروشت) دابهش دەكرىت. به ها (بۆ به ختەو وەرى، ئەخلاق، داد، هونەر) دابهش دەكرىت. زانين (بۆ راستى و دروستى مانا و حەقيقهت) دابهش دەكرىت.

-فەلسەفە بابە تيكي سنوردارو ديارىكراو نيه، به لكو هەموو رهه نندو كايه كانى ژيان دەگرىتهو و، له بهرئەو و فەلسەفە په يو هسته به ئەقل و ئەزموونە كانى مرؤف.

-فەلسەفە زانستى زانسته كانە (دايكي زانسته كان)ە. هەموو زانسته كان به شيكن له فەلسەفە، دواتر جيا بوونەتەو و ياساو ريساي تايبهت به خويان دروستكرد. له زانسته كاندا بابەتى ديارى كراو

¹ كانت:- نيمانوئيل كانت، فەيله سوفىكى ئەلمانیه. له سەدهى هەژدهدا (۱۷۲۴-۱۸۰۴) دەرکه و توو و ژباوه. له ديارترين كتيبە كانى له سەر فەلسەفە، له بارەى (تيورى مەعريفەى كلاسيكى) بووه. دوا هەمىن فەيله سوفى سەردەمى روشنگەرى بووه.

هه يه، به لام له فه لسه فه بابه تيكي ديار يکراو نيه و هرگر ناچار نيه به ته نها بيرۆکه يه وه په يوه ست بيټ.

-فه لسه فه:- سه ره تا تپرامان و دواتر پرسيار دروستکردن (پرسیاری گه وره نه وه ک پرسيارى رۇژانه و ناسايى) و ئينجا به ليکۆلينه وه وه لامى پرسياره کان ده درپته وه (گومان له بابه تيک هه يه، به ميتۆد به دوايدا ده گه رپن يان کيشه يه ک هه بيټ). دواتر شيکردنه وه وره خنه ديته ئاراوه و دروست ده بيټ، تاوه کو حه قيقه ت به ده ست به پيندرپټ و بگه ينه حه قيقه ت.

فه لسه فه له رووى فۆرم و ناوه رۆکه وه

- فه لسه فه له رووى فۆرمه وه:- ووشه يه کى يۆنانى يه. له رووى فۆرم و زاراوه وه:- له دوو به ش پيک ديټ:- يه که م (فيلۆ - Philo) به ماناي خوشه ويستى ديټ. دووهم (سوڤيا - Sophia) به ماناي حکمه ت و دانايى ديټ. هه ردوو به شه که واتا (فه لسه فه -Philosophia) به واتاي خوشه ويستى بۆ دانايى... خوشه ويستى بۆ حه قيقه ت ديټ.

-فه لسه فه له رووى ناوه رۆکه وه:- کارپكى ته واو نه بووه، هه رده م له خو دروستکردندا يه. دروستى ده که ين و دروستى ده که ينه وه. به لام فه لسه فه وه ک هونه رى ژيان، که مرؤف پراکتىکى ده کات، وه ک نوسين و خویندنه وه و قسه کردن، به لام فه لسه فه که لپره دا ئه وه يه که له گه ل خۆت هه لټ گرتوه، نه وه ک له نيۆ کتپه كاندا بيټ. فه لسه فه ته نها بابه تيک نيه قسه ي له باره وه بکريت، به لکو شتيکه تيکه ل به جه سته ده بيټ. بۆيه فه لسه فه ريگه يه که بۆ ژيان و ژيانکردن. ناتواندرپټ، وه ک گۆرپنى جله کان، تپروانينه فه لسه فيبه کان بگۆرپت، چونکه به شيکه له جه سته.

-فه لسه فه:- ليکۆلينه وه يه له کيشه بنچينه يى و گشتيه كانى چوارده ورى بابه تيک (زانين، بوون، زمان... هتد)ه.

-فەلسەفە:- ووردبوونەووە دوانە لەبارەى ژيان و گەردون و مرۆف، ھەرودھا تېروانينە لە پيگەى مرۆف بەتايبەتى لەرووى بوونى کارپگەرى مرۆف لەگەردوندا. واتا فەلسەفە، رەخنە و ناکوکی و دژبوونە بەرامبەر باوەرپيەکان، بەرامبەر کيشە شاراوو ناديارەکان، دۆزینەوہى رینگا بۆ چارەسەرکردنيان.

-فەيلەسوف ھەلگري پەيامى فەلسەفە، لەپشت ھەر فەيلەسوفیک، فەيلەسوفیکى تر بوونى ھەبوو ھەيە. بۆيە ھيچ فەيلەسوفیک کۆتا فەيلەسوف نيە، ھەر بۆيە دروستکردن و بونيادنان لەفەلسەفەدا بەردەوامى ھەيە. ھەر يەکیک دیت ھەولیک دەدات، تەمیک.. لیلیەک لە دەم و چاوی فەلسەفە لادەدات و بۆ کەسانى تر بەجی دەھیلێ.

-لەفەلسەفەدا کاتیک پرسياریک دروست دەيیت، وەک ئەرستۆ دەيیت:- "فەلسەفە بەسەر سورمانەو دەست پچ دەکات". بەئى سەر سورمان لەبارەى بوون و دۆخى بوونەوہرەکان و جەھان. ھەموومان لە سەرەتاوہ تا ئیستا دەيان پرسيارمان لا دروست بوو، وەکو بۆ ھەين؟ بۆ وا دروست بووين؟ بۆياتر ناژين؟.... ھتد، ھەندیکيان وەلام دراونەتەوہو ھەندیکيان وەک خۆيان ماون. (جاران زەوى نەخر بوو، وە نەدەسورا، ئیستا زەوى خرەو دەسورئ!)

بەلام بۆچى فەلسەفە قورسايى جارانى نەماوہ؟ بۆچى فەيلەسوف دەرناکەون يان کەم بوونەتەوہ، چونکە کاتیک بەدواى وەلامى زۆریک لە پرسيارەکاندا دەگەرین. ئەوا زانست و زانستەکان وەلام دەدەنەوہو لەبەردەستن، بەلام ھەر کەسێک روانگەى تری ھەيیت، دەبێ لەرینگای فەلسەفەوہ چارەسەرى بۆ بدۆزیتەوہ.

-فەلسەفە شتېكى ماددى مەلۇس نىيە. بەلام لەسات بەساتى ژيانماندا ئامادەيە. بۇ نمونە:-
تېرۋانيمان بۇ چاكە و خراپە لەژيان. شىۋازى بىر كىردنەو لەمال و سەرۋەت و دەۋلە مەندى. لەسەر
ئاستى كۆمەل، بەهەمان شىۋە. لەسەر ئاستى سىستە مەكانى حكومرانى و دەسەلاتدارى و
بازرگانى و ئابوورى... ھتە. بۇيە رەنگە مرۇف وا ھەست بكات خۇى لەفەلسەفە لادەدات، بەلام
فەلسەفە لەزۆرىنەى رىگانى ژيانيدا دەردەكە وىت، بۇيە ھەست كىردن بەفەلسەفە لەوشوینانەدا
زۆر گرنگە، تاوەكو بىين بەكەسىكى سەرکەوتوو بەرھە مەكانمان، پىپىت لە حەقىقەت و ئاسودە
بەخشين.

فەلسەفە: لەسەرەتاي دەركەوتنىەو، ۋەك فورم ياخود ۋەك ناوەرۇك ياخود ۋەكو بابەت، بۇ
چوونى ھەمەلايەنەى لە زەين و مىشكى مرۇف دروست كىردە.

ھەربۇيە پىناسەيەكى چەسپا و بۇ فەلسەفە ئاسان نىيە، بەھۆكارى جياوازى بۇچوونى
فەيلەسوفەكان و فىرگە و قوتابخانە فەيلەسوفىيەكان: بۇنموونە: لە دىدى سوكرات (۴۷۰ - ۳۹۹
پ.م) دا "فەلسەفە گەرانە بەدواى راستييدا"، لەلاى ئەرستۆ: "فەلسەفە، گەرانە بەدواى بووندا"،
بەراى دىكارىت: فەلسەفە لەپىنا و ئاسودەيى مرۇفدا لە بوون دەكۆلىتەو... ھتە.

كەواتە فەلسەفە لە ھەست و سەرنج و رامانى مرۇف پەيدا بوو.

فەلسەفە بەرھەمىكى بەپىتى مىشك و ئەقلى مرۇفە لە سەردەم و شوین و كۆمەلىكى ديارىكرا و
تايبەتيدا پەيدا بوو، گەشەى كىردوو و ھاتۆتە بەر. ۋەك بەشىك لە ھۆشيارى كۆمەلايەتى.

به شه کانی فه لسه فه

۱- لۆژیک:- به مانای بینینی دروست و بینینی ناوه وهی بابه ته کان کاتییک شاراوه ده بن یان شاراوه ده کریڤن. هه روه ها لیکۆلینه وهیه له پاساوه یئانه وهه وهۆکاره یئانه وهه.

۲- ره وشت (مۆرآل):- مه به ست له حیکمه تی ره فتارو کرداریه.

۳- جوانناسی:- خویندنه وهی شیوهی ویستراو، جوانی. (فه لسه فهی هونه ر).

۴- سیاسه ت:- لیکۆلینه وه له ده ولته ت و باسکردنه له پیکهاته ی نمونه یی کۆمه ل و په یوه ندی نیوان تاکه کان.

۵- زانستی ئه و دیو سروشت:- باسکردن له راستی و حه قیقه ته کانی ئه و دیوو.

هه روه ها ژماره یه ک بواری تری وه ک فه لسه فهی زمان و فه لسه فهی میژوو و فه لسه فهی ئاین. جگه له مانه زۆرینه ی بابه ته زانستییه کان فه لسه فهی خۆیان هه یه.

ئامانجی فه لسه فه

ئامانجی فه لسه فه میشککردنه وه و بیرکردنه وهی ئازاده ده رباره ی هه موو ئه و بابه ت و دیارده و رووداوانه ی له ژياندا به ره و پرووی مرؤف ده بنه وه، به لام بیرکردنه وه له پیناو بیرکردنه وه دا نییه. به لکو له پیناو گه یشتن به راستی و حه قیقه تدا یه. گه یشتن به راستی ساده و ئاسان نییه. هه ر هه نگاوێک به ره و راستی پرسیا ری هۆشمه ندی تر دروست ده کات، وه لامدانه وهی پرسیا ره کان پرسیا ری عه قلانی تر به ره مه مدیئ، واته زنجیره یه ک پرسیا ر و وه لام و بیرۆکه که ده یان و سه دان فه یله سوف و بیرمه ند تییدا به شدار ده بن. ته نیا ئه و کاته پرسیک ده گاته ئه نجام که بگاته حه قیقه ت واته لیکدانه وهیه کی زانستی که به به لگه ی لۆجیکی یان ئه زمون بسه لمیندریت. زۆربه ی پرسه سروشتیه کانی ئه و بیرمه ندانه ی پیش سوکرات وه ک پرسی ماده و زینده و ئه تۆم ئیستا زانست وه لامی داونه ته وه. واته له بواری فه لسه فه ده رچوون و چوونه بواری زانستی سه لمیندراره وه.

گرنگی فەلسەفە

۱- ھەموو کەسێک دەتوانی تەوانا ئەقلییەکانی خۆی لە و رینگە یەو ە برەو پێ بدات.
۲- لە رینگە ی فەلسەفەو ە ئەقلییکی تەندروستمان دەبێت. ئەقلی دروست، یارمەتی بوونی کۆمەڵگای دروست و ئاسودە دەدات.

۳- فەلسەفە ئەو یە کە بۆ ھەمووان یە کسانە.

۴- فەلسەفە لە رینگە ی ئەقلەو ە دەکرێت، ھەر شتێک لە رینگە ی ئەقلەو ە ئەنجام بدەرێت، دەرئەنجامی باشی دەبێت. بۆیە زۆرینە ی بیرمەندو فەیلەسوفەکانی جیھان، لە رینگە ی ئەقلەو ە خزمەتی زۆریان بە کۆمەڵگە کردو ەو کۆمەڵگەو خەڵکیان ھۆشیار کردۆتەو ە. بۆ نمونە چۆن دەوڵەت دروست دەکەن و چۆن بەرپو ە ی دەبەن، چۆن لەسەربنەمای دادپەرورەری، ئەو دەوڵەتە دادمەزێت. وەکو (کۆماری ئەفلاتون) و زانستی ئاوەدانی ئیبن خەلدون و (مدینە فاضلە) ی فارابی....ھتد.

بۆچی پێو ەستە فەلسەفە بخوینین؟

چەندین ھۆکار ھەن، کە جیگای سوود مەندین، بۆ خویندنی فەلسەفە:-
یە کە م: بیرکردنەو ە ی رەخنە یی: فەلسەفە ھانمان دەدات کە بیرکردنەو ە یە کە رەخنە گرانەمان ھەبێت و پرسیار لە گریمانەکان بکەین و شیکردنەو ە یە کە ئارگومینتەمان ھەبێت. ھەموو ئەمانە لە ژبانی رۆژانەماندا و لە ھەموو بواریکدا بەنرخن.
دوو ە م: بیرکردنەو ە ی روشن: لیکۆئینەو ە ی فەلسەفی یارمەتی لە روشنکردنەو ە ی بیرکردنەو ە کانمان دەکات، ئەمە وا دەکات پە یو ە ندیکردن بە شیو ە یە کە کاریگەر و بریاردانی دروست ئاسانتر بێت.
سی ە م: چوارچێو ە ی مۆرالی: فەلسەفە بناغە و چوارچێو ە یە کە بۆ رەوشت و بریاردانی ئەخلاق دابین دەکات، یارمەتی تاکەکان دەدات، کەوا ھەستکردن بە راست و ھەڵە پەرەپێدەن.

چوارەم: کرانه‌وهی میښک و روانگه‌ی فراوان: فه‌لسه‌فه پرسیاره بنه‌په‌تییه‌کان سه‌بارەت به واقع، بوون، زانین و به‌هاکان ده‌کات و لییان ده‌کوئیته‌وه، دیدگا‌که‌ت فراوانتر ده‌کات و هانده‌ری بیرى کراوه ده‌بیټ.

پینجه‌م: چاره‌سه‌رکردنی کیشه‌کان: زورجار فه‌یله‌سوفه‌کان مامه‌له‌له‌گه‌ل کیشه‌ئالۆز و ئه‌بستراکته‌کاندا ده‌که‌ن. ئه‌مه‌ده‌توانیټ تواناکانی چاره‌سه‌رکردنی کیشه‌کانت و بیرکردنه‌وه‌ی داهینه‌رانه‌ت به‌رز بکاته‌وه.

شه‌شه‌م: هوشیاری کلتووری: لی‌کوئینه‌وه‌له‌ میژووی فه‌لسه‌فه، دیدگا‌کولتوورییه‌جیاوازه‌کان و په‌ره‌سه‌ندنی بیرى مروّف له‌سه‌رانسه‌ری کاتدا ئاشنات ده‌کات.

حه‌وته‌م: خوڤاگری: فه‌لسه‌فه‌هانده‌ری خوڤاگری و به‌ئاگابوونه، یارمه‌تیت ده‌دات له‌بیروباوه‌ر و به‌ها و هانده‌رو پائنه‌ره‌کانت تیڤگه‌یت.

هه‌شته‌م: مشتومر و گفتوگو: به‌شداریکردن له‌مشتومر و گفتوگوئی فه‌لسه‌فیدا گه‌شه‌کردنی فیکری و توانای په‌یوه‌ندیکردن په‌روه‌رده‌ده‌کات.

نۆیه‌م: په‌یوه‌ندی نیوان زانسته‌کان: فه‌لسه‌فه‌له‌گه‌ل به‌شه‌جیاوازه‌کانی تردا یه‌کده‌گریته‌وه، وه‌ک زانست، ده‌روونناسی، سیاسه‌ت و هونه‌ر، میدیا، پزیشکی و... هتد ئه‌مه‌وایکردوو به‌بیته‌ته‌واوکه‌ریکی به‌نرخ بۆ بواره‌کانی تری خویندن.

ده‌یه‌م: گه‌شه‌ی که‌سی: گه‌پانی فه‌لسه‌فی ده‌توانیټ بیټه‌هۆی گه‌شه‌کردنی که‌سی و هه‌ستکردن به‌مانا قوولتر و هه‌ستکردنیکی زیاتر به‌ئامانج له‌ژياندا.

یانزه‌م: پرووبه‌پرووبوونه‌وه‌ی نادلنیایی: فه‌لسه‌فه‌ئامرازه‌کانت پیده‌به‌خشیت بۆ گه‌شتکردن و به‌ره‌نگاربوونه‌وه‌به‌نادلنیایی و ناروونی، که‌له‌زور لایه‌نی ژياندا باون.

دوانزەم: گرنگی میژوویی و کولتووری: زۆرێک لە بەرھەمە فەلسەفییەکان لە پرووی میژوویی و کولتوورییەوێ گرنگن. خویندنی فەلسەفە پێگەت پێدەدات لەگەڵ ئەو بیرمەند و بیرۆکە گەورەکاندا پەییوەندی بکەیت کە جێمانە کەمانیان لە قائل داوہ.

سیانزەھەم: کۆمەلگایەکی باشتر: فەلسەفە دەتوانی ت بە شدارێ بکات لە کۆمەلگایەکی دادپەروەرانه تر و دادپەروەرانه تر بە پەروەردە کردنی گفتوگۆی پەخنە گرانە لە سەر پرسە گرنگەکانی ئەخلاق و سیاسی.

چارەدەھەم: بەرەنگار بوونەووە بەرەبەر چدانەوہی فیکری: فەلسەفە لە پرووی فیکرییەوێ چالاکە و دەتوانی ت بە شیوہیەکی لەرادەبەدەر سوود بەخش بی ت بو ئەو کەسانە ی کە چیژ لە مەلمانیکردن لەگەڵ پرسیارە قوول و ئەبستراکتەکاندا وەردەگرن.

بە کورتی خویندنی فەلسەفە نەوہک تەنہا پاداشتی فیکری، بەلکو سوودی کردەبی لە لایەنە جیاوازەکانی ژیاندا پیشکەش دەکات. ہانی بیرکردنەوہی پەخنە گرانە دەدات، ئاستی چوارچیوہ دانانی ئەخلاق بەرز دەکاتەوہ و دیدیکی فراوانتر بو جێمان دا بین دەکات، ئەمە وایکردووە کە ببیتە شوینکەوتنیکێ بەنخ بو گەشە کردنی کەسی و فیکری.